

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Znanje kao univerzalna vrijednost - etički i moralni aspekti

Hafizovic, Resid; urednik

2024-10-29

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/handle/123456789/797>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

KRITIČKE DISKURSNE STUDIJE: POVRATAK ETICI ZNANJA U HUMANISTIČKIM DISCIPLINAMA

*Marina Katnić-Bakaršić**

Sažetak: Već neko vrijeme primjećuje se kriza humanističkih disciplina jer su s jedne strane potisnute u drugi plan stalnim insistiranjem na njihovoj “neprofitnosti”, “neisplativosti”, a sa druge strane i one same ponekad doprinose tome odustajanjem od promatranja i p(r)oučavanja etičnosti i etike znanja unutar same humanistike. Pred kraj 20. i početkom 21. stoljeća razvija se nova krosdisciplina, kritičke diskursne studije (CDS), koja komprimira proučavanje diskursa u svim humanističkim disciplinama, od lingvistike do znanosti o književnosti, od bibliotekarstva do semiotike... Pri tome je, pored transdisciplinarnosti, ključna osobina kritičkih diskursnih studija angažiranost i svijest o subjektivnoj poziciji znanstvenika/-ice, što implicira potrebu da se postojeći nejednaki odnosi moći u različitim sferama i diskurzivnim praksama zamijene ravnopravnijima. Sve to implicira i sagledavanje etike znanja kao važnog pitanja, pri čemu se pokazuje da je u svakom društvu ključno koliko je znanje dostupno ili nedostupno, kome je nedostupno i zašto, u kakvom je ideološkom okviru sadržano, kako se može doći do informacija i koliko se favorizira kultura laži. Posebno je u tom kontekstu potrebno promotriti i osvijestiti činjenicu da je nedostupno ili nedovoljno (djelomično) znanje jedno od osnovnih sredstava manipulacije. Ujedno, ukazuje se na posljedice tzv. “marketizacije univerziteta” (N. Fairclough), što je opet povezano s insistiranjem na njihovoj profitnosti i kvantitetu umjesto kvalitetu. U radu se kritički promišlja i digitalizacija u kontekstu CDS. U radu se zato pledira za primjenu tehnika i modela kritičkih diskursnih studija, posebno za sticanje kritičke svijesti o jeziku i diskursu, na putu ka povratku etičnosti znanja u humanistici, ma koliko to izgledalo kao utopijski cilj u današnjem svijetu.

Ključne riječi: diskurs, kritičke diskursne studije, etika znanja, humanističke discipline

Šta znači biti čovjek? Koje nas okolnosti oblikuju i koji uvjeti utječu na nas kao vrstu? Kako se ljudska komunikacija, svjesnost i kultura mijenjaju kroz vrijeme i u dosluhu sa kojim promjenama okolnosti pronalazimo sebe?

(Lance Strate)

Već neko vrijeme u cijelom svijetu primjećuje se kriza percepcije i recepcije humanističkih disciplina, koje su potisnute u drugi plan stalnim prigorima zbog njihove tobožnje “neprofitnosti”, “neisplativosti”. Pored toga,

*Dopisna članica Marina Katnić-Bakaršić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine; marinakatnic@bih.net.ba

insistiranje na kvantifikaciji rezultata u humanistici, nakalemljeno iz drugih znanosti, uz zanemarivanje kvaliteta, odraz je i doba u kojem živimo i djelujemo. Sa druge strane, humanističke discipline i same ponekad doprinose tome odustajanjem od promatranja i p(r)oučavanja etičnosti i etike znanja unutar same humanistike. Naime, zadatak je humanistike propitivanje, preispitivanje svijeta i čovjeka u njemu, ukazivanje na važnost etičnosti, humanosti, umjetnosti, duhovnosti kao suštinskih čovjekovih odlika. Pred kraj 20. i početkom 21. stoljeća razvija se kritička diskursna analiza (CDA), a zatim i kritičke diskursne studije (CDS), kao disciplina koja komprimira proučavanje diskursa u svim humanističkim i društvenim disciplinama, od lingvistike do znanosti o književnosti, od bibliotekarstva, odnosno informacijskih znanosti do semiotike. Pri tome je, pored transdisciplinarnosti, ključna osobina kritičkih diskursnih studija angažiranost i svijest o subjektivnoj poziciji znanstvenika/-ice, budući da svi mi u istraživanja unosimo vlastita uvjerenja, shvatanja, unatoč težnji ka objektivnosti.

Zašto mislim da su upravo kritičke diskursne studije pravi način na koji humanističke discipline mogu i trebaju napredovati, ali i pomoći da se sagledaju moguće manipulacije? Prije svega zbog već spomenute angažiranosti i uvijek prisutnog (makar nekad implicitnog) insistiranja na etičnosti.¹ Vjerujem da je CDA “primarno etička” disciplina, čiji je cilj “transformacija djelovanja i vrijednosti kako bi socijalna scena postala sve više jednaka, demokratsnija, manje viktimizirajuća” (Graham 2018: 110).

U okviru te krosdiscipline ukazuje se i na posljedice tzv. “marketizacije univerziteta” (Fairclough 1993), koja je opet povezana sa insistiranjem na njihovom djelovanju kao tržišta, tj. na njihovoj profitnosti i kvantitetu umjesto kvalitetu. U radu zato plediram za primjenu tehnika i modela kritičkih diskursnih studija, posebno za sticanje kritičke svijesti o jeziku i diskursu, na putu ka povratku etičnosti znanja u humanistici, ma koliko to izgledalo kao utopijski cilj u današnjem svijetu.

Ujedno, ovakva disciplina implicira potrebu da se postojeći nejednaki odnosi moći u različitim sferama i diskurzivnim praksama zamijene ravnopravnijima. Sve to pokazuje i koliko je važno i sagledavanje etike znanja kao važnog pitanja. Postavlja se tako nekoliko pitanja u svakom društvu i u različitim sferama, odnosno diskursnim tipovima:

a) koliko je znanje dostupno ili nedostupno,

¹ Roderick (2018: 154) naglašava da su kritičke diskursne studije suštinski „etički projekt“, ali da je taj aspekt nedovoljno teorijski razrađen, tako da se njegovo istraživanje fokusira upravo na to.

- b) kome je znanje nedostupno i zašto,
- c) u kakvom je ideološkom okviru sadržano,
- d) kako se može doći do informacija i koliko se favorizira kultura laži?

Potrebno je u tom kontekstu promotriti i osvijestiti činjenicu da je nedostupno ili nedovoljno (djelomično) znanje, zatim znanje puno predrasuda i stereotipa, jedno od osnovnih sredstava manipulacije, uz generalizaciju i stalnu podjelu na Mi i Oni (Van Dijk 2006).² Jasno je da ove strategije impliciraju neetičnost.

Svaki razgovor o znanju zahtijeva i odgovor na pitanje šta je to znanje i kakvi njegovi tipovi postoje. Validna je tvrdnja da “znanje nije samo mentalno nego i socijalno” te da se stiče u “grupama, institucijama i organizacijama”, jer bi bez toga bilo samo “lično uvjerenje”: pored socijalne i kognitivne dimenzije, znanje po pravilu ima i kulturnu dimenziju, koja omogućava pojedincima koji dijele znanje te kulture da budu njeni članovi (Van Dijk 2007: 86).

CDS su nastale u doba tzv. “lingvističkog zaokreta” (*linguistic turn*) u humanističkim disciplinama i osnivač CDA N. Fairclough pokazuje koliko je jezik bitan u savremenom svijetu i koliko upravo jezik pomaže manipulaciji, nepravednoj dominaciji nekih grupa ili pojedinaca nad drugima; istovremeno, kada se razvije svijest o tome, jezik postaje i moćno sredstvo za promjenu nejednakih odnosa moći (Fairclough 2001: 1). CDS proširuju polje istraživanja i na neverbalne znakovne sisteme, prije svega na vizuelne. Danas, kada smo sve više civilizacija slike, važno je imati alate i tehnike za uočavanje manipulacije u vizuelnim kodovima.

Budući da je prirodni ljudski jezik u fokusu ove discipline, onda se postavljaju pitanja kako je svijet prikazan pomoću jezika. CDS i CDA tu se koriste postavkama M. A. K. Hallidaya o trima jezičnim funkcijama – ideacionoj, interpersonalnoj i tekstualnoj. Samo kao primjer navodim analizu tranzitivnosti u okviru ove prve funkcije, pod čim se podrazumijeva kako su predstavljeni procesi, sudionici i okolnosti radnje. Ako uporedimo sljedeće iskaze iz medijskog i političkog diskursa, vidjet ćemo kako različita forma iskaza suptilno mijenja i smisao:

- a) U Vladi je donesena odluka o smanjenju plaća u XY sektoru,
- b) U Vladi su donijeli odluku o smanjenju plaća u XY sektoru,

² “Nedovoljno znanje direktno je povezano s generalizacijama” budući da dominantne skupine u svakom društvu, vlade, mediji, tzv. centri moći, često daju samo kontrolirane, nepotpune ili jednostrane informacije, one koje pomažu predstavljanju nekih Nas kao pozitivnih, a nekih Njih kao negativnih (Katnić-Bakaršić 2012: 23).

c) Premijer je donio odluku o smanjenju plaća u XY sektoru.

Prvi primjer implicira da je odgovornost zajednička, i to bez konkretnog agensa, dok pasivna forma kao da stvara dojam da nije niko direktno odgovoran, odgovornost je podijeljena gotovo kao da je riječ o neizbježnoj prirodnoj pojavi; drugi pak primjer donosi aktivni oblik glagola, ali vršioci su ipak grupno imenovani, odgovornost je raspršena. Konačno, treći primjer pokazuje da je konkretno imenovan subjekt i radnja je u aktivu, što opet može biti u funkciji preuzimanja odgovornosti ili čak promocije premijerove ako je riječ o odluci koja će biti dobro prihvaćena. Dakle, iako sam dala samo jedan primjer, mislim da on pokazuje kako se jezikom suptilno mijenja tačka gledišta, a i ideologija iza iskaza. Ti izbori jezičnih formi nisu svjesni, ali imaju različit ideološki naboj, iako je riječ o istoj činjenici. Upravo zato u ovoj disciplini vidim potencijal za korištenje metoda i tehnika CDS i u edukaciji nastavnika i učenika i studenata. U njenoj srži je potraga za ravnopravnijim odnosima u svijetu, što je i čini disciplinom koja teži etičnosti znanja.

Kada je pak riječ o vizuelnim sredstvima, konkretno o fotografiji, CDS tu promatraju ko je prikazan na fotografiji, a ko isključen iz situacije u kojoj je inače prisutan, jesu li ljudi prikazani kao homogena grupa ili individualizirano, jesu li korištene negativne kulturne konotacije u predstavljanju nekih grupa itd. Pri tome se u pokazatelje odnosa moći svrstavaju distanca između prikazanih ljudi i promatrača, ugao pod kojim su prikazani, jesu li prikazani kao objekti ili subjekti (Van Leeuwen 2008: 138-141), ali i boja i druga grafička sredstva mogu na određeni način predstavljati stvarnost, naravno, u nekom ideološkom okviru.³

Iako je proučavanje uloge jezika posebno važno u kritičkim diskursnim studijama, postoje i drugi kritički pristupi, vezani za niz oblasti. Kritičke diskursne studije, kao što je već rečeno, uključuju i savremene bibliotečke, odnosno informacijske znanosti, koje su danas posebno relevantne za proučavanje odnosa znanja i etičnosti. Pogledajmo sada još jedan problem s kojim se suočavamo u savremenom svijetu. Zanimljiv i važan problem u vezi sa “digitalizacijom znanja” i potencijalnim negativnim etičkim posljedicama uočava Hibert (2022: 3): “Paradoks sa kojim se živeći u doba informacijskog obilja neprestano susrećemo ili tačnije izbjegavamo istinski suočiti jeste da se unatoč razumu i mišljenju, sve manje i manje razumijevamo”, budući da se informacijsko-komunikacijske tehnologije usvajaju automatizirano, bez kritičkog

³ O tome više u: Vizualno i spacijalno predstavljanje i moć, u: Između diskursa moći i moći diskursa (Katnić-Bakaršić 2012: 131-136).

promišljanja. U tom smislu Hibert naglašava: “Posljedice gotovo dogmatične uvjerenosti kako nesmetan pristup informacijama i demokratizacija znanja osiguravaju veću informiranost i obrazovanost, danas su vidljivije nego ikada ranije”, a mi živimo u svijetu “post-istine” (Hibert 2022: 3).

Važno je zato kroz prizmu etičnosti promatrati digitalne informacije i postaviti pitanje je li riječ o znanju dostupnom svima ili se u obilju stvarnih i lažnih informacija i algoritama otežava pristup znanju, posebno etičnosti znanja. Paradokse digitalne informacije uočavaju mnogi autori, koji naglašavaju da su digitalne inovacije “začete fetišistički onda kada su zamišljene kao solucije za kompleksne društvene i okolišne probleme, kada se idealistički diskutiraju kao stvari koje koriste ‘svima’ (...)”, a takav fetišizam moguće je izbjeći onda kada “oni koji rade ili studiraju na univerzitetima trebaju postavljati kritička pitanja u vezi sa smjerom digitalnih inovacija i sistema proizvodnje i potrošnje koji ih okružuju” (Ampuja 2020: 49). Dakle, “algoritamsku pismenost (prepoznavanje inherentne pristranosti pri računalnom programiranju, kritičku evaluaciju online informacija te razumijevanje kako angažman na digitalnim platformama uključuje komercijalizaciju i gubitak privatnosti) bismo morali smatrati ključnim elementom kritičke medijske i informacijske pismenosti” (Hibert 2022: 4).

Da zaključim. Ovim radom želim postaviti neka pitanja, pobuditi na razmišljanje, na kritičko problematiziranje suodnosa znanja i etike. Prije svega, iznimno je važno kod učenika, studenata, ali ne samo kod njih, razvijati svijest o jeziku, i to kritičku svijest o jeziku; pružiti tehnike i alate koji će im omogućiti da uoče kako površinski iskaz ili slika nisu slučajni, već su izraz određene ideologije ili čak manipulacije.

Na kraju želim reći da bi bilo naивно vjerovati kako jedan pristup, pa i onaj koji je u toj mjeri multidisciplinaran kao kritičke diskursne studije, može sam po sebi bitno promijeniti društvo i svijet oko nas. Međutim, ovakav pristup svojim insistiranjem na kritičkom promišljanju svih diskurzivnih praksi, uz insistiranje na razvijanju kritičke svijesti o njima, može doprinijeti boljem razumijevanju i ogoljavanju manipulacije, neetičnosti, a samim tim bar donekle i promjeni neravnopravnih odnosa u društvu. Možda ključna prednost takvog pristupa jeste i stalna samorefleksija znanstvenika koji djeluju u okviru njega kako bi što više i sami izbjegli vlastite “slijepe mrlje” i uočavali greške i slabosti discipline (Weiss, Wodak 2007: 36). Pored toga, ne treba zaboraviti da smo i mi u Bosni i Hercegovini često u poziciji Drugoga u politici, ekonomiji, međunarodnim odnosima, a CDS pomažu da prepoznamo i kolonizatorski odnos prema nama i da se suprotstavimo tome na pravi način, ali i da

pomoću autorefleksije i sami uočavamo svoje ideološki motivirane stereotipe i isključivosti. Zbog svega toga vjerujem – vjerovatno utopijski – da kritičke diskursne studije mogu humanističkim naukama donijeti nova znanja i novi povratak etičnosti.

Literatura

- Ampuja, Marko (2020) The blind spots of digital innovation fetishism, u: M. Stocchetti (ur.) *The digital age and its discontents: Critical reflections in education*, Helsinki University Press, Helsinki, 31–54. <https://doi.org/10.33134/HUP-4-2>.
- Fairclough, Norman (1993) Critical discourse analysis and the marketization of public discourse: the universities, *Discourse & Society* 4(2), Special issue: Critical Discourse Analysis, Sage Publications, Ltd., 133–168.
- Fairclough, Norman (2001) *Language and Power*, Second edition, Longman, London.
- Foucault, Michel (2007) *Poredak diskursa*, Zuhra, Beograd.
- Graham, Philip (2018) Special issue introduction on ethics in CDS, *Critical Discourse Studies* 15(2), Taylor&Francis Online, 107–110.
- Hibert, Mario (2022) Rekonfiguracija diskursa otvorenosti: Afektivni fetiš konektivnosti, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 65(2), 1–21.
- Katnić-Bakaršić, Marina (2012) *Između diskursa moći i moći diskursa*, Zoro, Zagreb.
- Roderick, Ian (2018) Multimodal critical discourse analysis as ethical praxis, *Critical Discourse Studies* 15(2), Routledge, 154–168.
- Strate, Lance (2017) *Media ecology: An Approach to understanding the human condition*, Peter Lang, New York.
- Van Dijk, Teun (2006) Discourse and manipulation, *Discourse and Society* 17(2), Sage Publications, 359–383.
- Van Dijk, Teun (2007) The Discourse-Knowledge Interface, u: Weiss, Gilbert, Wodak, Ruth (ur.) *Critical Discourse Analysis, Theory and Interdisciplinarity*, Palgrave Macmillan, 85–109.
- Van Leeuwen, Theo (2008) *Discourse and Practice. New Studies in Critical Discourse Analysis*, Oxford University Press, Oxford.
- Weiss, Gilbert; Wodak, Ruth (2007) Introduction: Theory, Interdisciplinarity and Critical Discourse Analysis, u: Weiss, Gilbert, Wodak, Ruth (ur.) *Critical Discourse Analysis, Theory and Interdisciplinarity*, Palgrave Macmillan, 1–34.

CRITICAL DISCOURSE STUDIES: RETURN TO THE ETHICS OF KNOWLEDGE IN THE HUMANITIES

Abstract: The paper argues that the crisis of the humanities is the result of their alleged “non-profitability” on one side and their abandonment of exploring the ethicality and the ethics of knowledge on the other side. Critical discourse studies (CDS) as a new cross-discipline have emerged at the end of 20th and the beginning of 21st century. CDS explores discourse, power and ideology from various perspectives – from linguistics to literary studies, from sociology to semiotics. It aims at replacing the existing unequal power relations in all discursive practices. All of this implies perceiving the ethics of knowledge as an important question. Inaccessible or only partial knowledge is one of the most important means of manipulation. One of the consequences is the so-called “marketization of universities” (N. Fairclough). The paradoxes of digitalization are also addressed in the paper. The paper thus argues that CDS can become a powerful tool for return to the ethics of knowledge in the humanities, even though it may seem as a utopian goal today.

Keywords: discourse, critical discourse studies, ethics of knowledge, humanities